

Türk dilləri

İslam Sadiq
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru
islamsadiq1953@yahoo.com

Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı

Açar sözlər: Şumer, türk, ilk sözlər, sait, samit, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: шумерский, тюркский, первичные слова, гласные, согласные, словообразование

Key words: Sumerian, Turkic, primary words, vowel, consonant, word-formation.

Şumer dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bir hecadan ibarət olmuşdur. Gəlib bizə çatmış gil kitablarda belədir. Bunu bəzi mütəxəssislər belə başa düşmüşlər ki, sözlərin ilk hecaları yazılmış, sonrakılar buraxılmışdır. Kağızın olmadığı dövrdə şumerlər bir gil lövhəyə daha çox mətn yazmaq məqsədilə bunu eləyə bilirdilər. Lakin bu gün qarşıya başqa sual çıxır:

-Doğurdanmı şumerlər sözlərin ilk hecalarını yazıb, sonrakıları buraxmışlar?

Bu suala düzgün cavab vermək üçün Şumer və türk dillərində ilk sözlərin necə yarandığını bilmək lazımdır. Öncədən demək lazımdır ki, Şumer və türk dillərində heca qanunu var (1). İndiyə qədər Şumer və türk dillərində heca qanununun mövcudluğu bilinmədiyinə görə, dildə gedən bir çox proseslər diqqətdən kənar qalmışdır. Bunun da nəticəsində müəyyən yanlışlıqlara yol verilmişdir.

Şumerlər sözləri heca-heca yazırdılar. Bu qətiyyəni təsadüfi deyildi və dildə heca qanununun mövcudluğundan irəli gələn bir tələb idi. Əgər belə olmasaydı, Şumer yazılarında heca prinsipi bu qədər dəqiqliklə gözlənilə bilməzdi. Şumer dilində sözlərin heca-heca yazılması ilk sözlərin müəyyənləşdirməsini, söz yaradıcılığı prosesini mərhələ-mərhələ izləməyi, kök və şəkilçiləri də bir-birindən ayırmağı xeyli dərəcədə asanlaşdırır.

Yarandığı gündən indiyə qədər Şumer və türk dillərində gedən proseslərin heç birini heca qanunundan kənar təsəvvür etmək və öyrənmək olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, Şumer və türk dillərində ilk

sözlərin yaranmasından tutmuş sonrakı mərhələlərdə baş verən ən mürəkkəb proseslərə qədər hər şey heca qanununun prinsiplərinə tabe olmuşdur. Şumer mətnlərində sözlərin heca-heca yazılması və türk dilində sözlərin heca-heca tələffüz edilməsi də bu fikri söyləməyə tam əsas verir. Deməli, Şumer və türk dillərində ilk sözləri və söz yaradıcılığının prinsiplərini, mərhələlərini də yalnız məsələyə heca qanununun tələbləri prizmasından baxmaqla düzgün müəyyənləşdirmək olar. Yeri gəlmişkən burada bir fikri də vurğulamaq lazımdır ki, Şumer və türk dillərindən hər hansı birində ilk sözlər, söz yaradıcılığının ilkin prinsipləri və mərhələləri haqqında söyləyənlər olduğu kimi digərinə də aiddir.

Bugünkü iki, üç və daha çox hecalı sözlər başlanğıcda bir hecadan ibarət olmuşdur. Bu fikri görkəmli dilçilər öz əsərlərində dönə-dönə söyləmişlər. Lakin bir sıra səbəblər üzündən bu məsələ sona qədər həll edilməmişdir. Bu səbəblər arasında ən başlıcaları ilk sözlərin necə yaranmasının hələ də yetərinə aydınlaşdırılmaması və bununla bağlı bir çox məqamların qaranlıq qalmasıdır.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər yalnız bir səsdən-saitlərdən ibarət olmuşdur. Bu fikri əksər dilçilər də qəbul edirlər. Sait səslərin təklidə müstəqil söz olduğunu qaynaqlar da göstərir. Bundan başqa, hazırda dilimizdə işlənən bir sait səsdən ibarət sözlərin mövcudluğu da bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Türk dilində o şəxs və işarə əvəzlilikləri bir sait səsdən ibarətdir. Bu sözlər Şumer dilində də bir sait səsdən ibarət olub, *a* və ya *u* səsləri ilə ifadə edilmişdir. Qədim və orta əsrlərə aid türk dilindəki yazılı abidələrdə, həmçinin “Dədə Qorqud”da da bu əvəzliliklərin *a* və ya *u* səsləri ilə ifadə olunduğunu görürük. Bu, qədim dildə *o* səsinin yoxluğu və onun sonradan yaranması ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan dilində *a* və *ə* səsləri hazırda müraciət etiketlərində çox tez-tez işlədilir. Bu səslər müstəqil mənalı sözlər olub, müraciəti yönləndirmə vasitəsi yerində çıxış edir. Buna “Dədə Qorqud” dastanında və digər yazılı qaynaqlarda da rast gəlinir:

“Ölmüşmüydün, itmişmiydin, a Qazan”!

Qanda gəzərdin, nəyədəydin, a Qazan!. (2,s.36),

“A bəy baba!”, “A bəylər!”, “A bəy baba, eşidirəm (nə dersən) (2,s.73,76).

Bayram Əhmədov yazır ki, “Azərbaycan dili şivələrinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə aydınlaşır ki, burada tək saitdən ibarət sözlər var. Bunlar yuxarıda qeyd etdiyimiz *ə* (keçid şivələrində) qadının ərinə müraciət sözü və Bakı dialektindəki *a*: “təəccüb, nida” mənalı

kəlmədir” (3,s.12). Demək lazımdır ki, ə və a sözlərini yuxarıdakılarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bunlar bütün dialektlərdə və ədəbi dildə də işlənir.

Şumer dilində *a* səmindən ibarət bir neçə söz olmuşdur. Onlardan *a-axmaq; a-aılə; a-güç; a-əl; a-axar su* sözlərini göstərmək olar. Qədim türk dilində də *a* səsi həmin mənələrdən bəzilərdə müstəqil söz kimi işlənmişdir.

E səsi qədim türk dilində təklikdə müstəqil söz olub, *ev* və *olmaq* mənaları bildirmişdir (4,s.756). Şumer dilində *e* səsi təklikdə müstəqil söz kimi *ev; getmək; eşiyə çıxmaq; enmək; eləmək* anlamlarında işlənmişdir (5,s.102).

Bayram Əhmədov yazır ki, *ı* səsi mənələrdə *bitki, kol, ağac, orman, ağaclıq* (3,s.12) anlamı bildirmişdir. Tonyukuk abidəsində *ı* sözü *meşə* anlamında işlənmişdir (6,s.309; 7,s.113). Həmin mətnə *meşədə* sözü *ı*da şəklində yazılmışdır ki, burada *ı* sözün kökü, *da* yerlik hal şəkilçisidir. Qədim türk dilində *ı* səsinə *toxum, əkin və ağac* anlamlarında rast gəlinir (4,s.759).

İ səsi *iyə, yiyə, sahib; u-yuxu* mənalarını bildirmişdir (3,s.12). Bayram Əhmədov *iş* sözünün *i* kökündən yarandığını, *əzab, əziyyət* mənasını bildirdiyini yazmışdır. Onun fikrincə *iməci* sözünün də kökü *i*-dir (3,s.12). Bu doğrudan da belədir və *i+mə+ci* sözünü hecalara böləndə bunu aydın görmək olur. Saitlə başlayan sözləri hecalara bölərkən birinci sait səs ayrıca heca əmələ gətirirsə, deməli o, sözün köküdür, çünki heca qanunu belə tələb edir. Vaqif Aslanova görə də, *inlə* feilinin əsası olan *in* sözü *i* kökündən törəmişdir və *i* ulu dildə *əzab çək, ızdırab çək* mənalarını vermişdir. Dilin ən qədim inkişaf mərhələsində *əzab, əziyyət* mənası verən *i:ş* sözü sonradan məcazlaşmış və müasir dilimizdəki mənani almışdır (8,s.42). “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də *iş* sözünün *i+ş* tərkib hissələrindən ibarət olduğu göstərilmişdir (4,s.395). Bu o deməkdir ki, *i* sözközü olmuş, *ş* samit səsi ona sonradan artırılmışdır. *İ* şumer dilində də müstəqil söz olub, *yağ* anlamında işlənmişdir.

Ö səsi müstəqil söz kimi Gültəkin abidəsinin kiçik mətnində *fikirləşmək* anlamı bildirmişdir (6,s.317). Qədim türk dilində *ö* səsinin *fikirləşmək və bilmək* anlamları qeydə alınmışdır (4,s.758).

U səsi də Şumer dilində bir neçə mənada işlənmiş sözdür. Onun *o* şəxs əvəzliyi yerində işləndiyi yuxarıda göstərildi. Şumer dilində *u* səsi çox işlək olmuş, aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir: *u-su; u-ox; u-o; u-yola düşmək*. Mogilyan, Tonyukuk və Gültəkin abidələrində *u* sözü *yuxu və bacarıqlı* anlamlarında işlənmişdir (6,323). *U* sözünə türk dillərində *yuxu* ilə yanaşı, *güç, qüvvə, yamsılamaq, oxşatmaq* anlamlarında da rast gəlinir

(4,s.564,759). *Uy, uyğu, uyu, uyumaq, yuxu, yuxulamaq* sözlərinin hamısı birbaşa *u* sözündən və ya onun törəmələrindən yaranmışdır.

“Dədə Qorqud”da *u* sözü *yuxu* və *ağıl* bildirmişdir. *Şundan, bəri ağılm, usum bilmən* (2,s.34). Qədim türk lüğətində və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *u* sözünün *yuxu* mənası qeydə alınmışdır (9,s.216; 10,s.181). “Dədə Qorqud”da *u* sözü həm də *umud* anlamında işlənmişdir.

Basat Təpəgözün bütün ölüm həmlələrindən sağ qurtarır və onun gözünü çıxardır. Onda Təpəgöz Basatdan həm kim olduğunu, həm də kimə umud bəslədiyini soruşur:

Qalarda-qoparda yigid, yerin nə yerdir?

Qaranqu dün içində yol azsan umun nədir?

Basat da ona cavab verir:

Qalarda-qoparda yerim Günortac.

Qaranqu dün içində yol azsam umum allah (2,s.123).

Hər iki halda *u* sözün köküdür. Bunu sözlərin hecalara bölünmə prinsipi də aydın göstərir: *u-mum* və *u-mun*. Bu sözləri *um+um* və *um-un* kimi hecalara bölmək olmur.

Deməli, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək sait səslərdən ibarət olmuşdur. Bu dillərdə samit səslər heç vaxt heç bir məna bildirməmişdir. Burada yenə də heca qanununun verdiyi hökm, qoyduğu tələb özünü qabarıq şəkildə göstərir. İlk sözlər ən azı bir hecadan ibarət olmalı idi. Samit səslər saitsiz heca əmələ gətirə bilmədiyinə görə, heç vaxt təklikdə söz yaratmır. Çünki söz yaradıcılığının ana prinsipi, təməl daşı heca qanunudur. Sait səslər təklikdə də heca əmələ gətirdiyinə görə bu prinsipə tam uyğun gəlir və müstəqil sözə çevrilib semantik məna qazanır. Sait və samit səslərin fərqi ondadır ki, birincilərin canında gələcək inkişafın, yəni söz yaradıcılığının kökündə duran, doğub-törəmənin mayasını təşkil edən rüşeym var, ikincilərdə bu rüşeym yoxdur. Samit səslər söz yaradıcılığının köməkçi vasitələridir.

Şumer və türk dillərində bütün sait səslər semantik yuva rolunu oynamışdır. İki və üç səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı məhz sait səslərin sonuna və ya əvvəlinə, yaxud həm sonuna, həm əvvəlinə samit səslərin artırılması, qoşulması yolu ilə yaranmışdır. Hər üç halı bir-bir nəzərdən keçirək. Əvvəlcə sait səslərin sonuna samit səslərin qoşulduğu hala baxaq:

a=ab, ad, ağ, az, ac, as, aş, al, at, ay, an, ar, af

i=il, it, iş, iç, is, id, ig, ir, in, iz, iy, ip

ö=öz, öd, ör, öt, ön, öy, ök, ög

u=ur, un, uz, ud, ub, uc, uş, ut, uğ, uş, us

e=el, eş, eb, en, et, ey, em, eg, ev, er

ə=əl, ən, ət, əs, ək, əm, əz, ər, əc, əy

Yuxarıdakı sözlərin çoxusu öz ilkin mənasını və formasını qoruyub saxlamışdır və bugün də işlənməkdədir. Onların hamısı qədim dildə müstəqil söz olmuş, sonradan semantik yuvaya çevrilərək bir çox sözlərin kökündə qalmış, asemantikləşmişdir. Qədim qaynaqlarda və yazılı abidələrdə həmin sözlərin bir çoxuna rast gəlinməsi bu fikri təsdiqləyir. *Uz* sözünü götürək. M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz *uz* şəklində yazılmış və bacarıqlı anlamını bildirmişdir (10,s.119). *Uzman* sözü də *uz* kökünə *man* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranmışdır. Bayram Əhmədov yazır ki, *uz* qədim sözdür, *uzaşmaq, uzun, uzanmaq* sözlərinin köküdür (3,s.18). Lakin heca qanununun tələblərini nəzərə alsaq görürük ki, *uz+man, uz-laş-ma, uz-laş-maq* sözlərinin kökü *uz, u-zun, u-zan-maq, u-zun-luq, u-laş-maq, u-lu, u-tu, u-zaq* sözlərinin kökü isə *u-dur*. Əslində *uz* sözünün də kökündə *u* durur. Ona *z* samiti qoşulmaqla *uz* alınmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *özək* sözü (ağacın) *öz, eniş* sözü *en, oyuq* sözü *oy, ağsaqqal* sözü *ak* (10,s.119,122,147), “Dədə Qorqud”da *eşik* sözü *eş, sahib, yiyə* sözü həm *is, həm də iyə* şəkillərində (2,s.115,53,99) yazılmışdır. Bundan başqa, M.Kaşğarının “Divan”ında *ağ* sözü *qalxmaq, çıxmaq, uş* sözü *quyruq, üm* sözü *şalvar* (10,s.303,11,112), Tonyukuk abidəsində *öz* sözü *ağıllı, ayıq, öd* sözü Mogilyan abidəsində *od* və *tale*, kağız üzərində yazılmış göytürklərə aid “İrk bitig” abidəsində *öyrənmək*, Gültəkin abidəsinin böyük və kiçik mətnlərində *taxt* və *tale* (6,s.317) anlamlarında işlənmişdir ki, hazırda onların heç biri həmin mənanı daşımır. Deməli, sait səslərin sonuna samitlərin qoşulması yolu ilə yaranmış iki səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı qədim dildə müstəqil söz olub hər hansı bir məna bildirmişdir. Saitlə başlayan iki səslə sözlərin hamısında sait səs sözün kökünü bildirir, samit səs ona qoşulmuşdur.

Sait səslərin əvvəlinə samitlərin artırılması yolu ilə də çoxlu yeni sözlər yaradılmışdır. Məsələn:

Ba, da, ca, sa, ma, na, ka, ya, za, pa

Bi, di, si, mi, ni, ki, yi, zi, pi

Bi, ci, di, yi, mi, ni, ki, zi

Bu, du, cu, su, mu, nu, ku, yu, zu, pu

Be, de, ce, se, me, ne, ke, ye, ze, pe

Bu sözlərin bir qismi dilimizdə indi də işlənməkdədir. *Bu, su, mu, de, ye* və s. belə sözlərdir. Qədim dildə bu sözlərin hər birinin konkret bir mənada işləndiyini düşünmək olar. Bu fikri həmin sözlərə qədim qaynaqlarda və yazılı abidələrdə rast gəlinməsi də təsdiqləyir. Məsələn, *sındırmaq* sözü “Dədə Qorqud”da *sı* səklində işlənmişdir:

Oğlan anasının sözünü simadı (2,s.28).

Sı sözü həmçinin Gültəkin, Məgilyan və Tonyukuk abidələrində *sındırmaq, təhrif etmək, dəyişdirmək, əvəz etmək, təslim etmək* anlamları bildirmişdir (6,s.318). Yunis Məmmədov yazır ki, *sı* feili türk dillərində ən qədim söz köklərindəndir (11,s.63). Bu fikrə digər qaynaqlarda da rast gəlinir (10,s.459;12,s.422; 9,s.502).

Qu sözünə qədim dildə səs anlamında rast gəlinir. Bu söz “Dədə Qorqud” dastanında da həmin anlamda saxlanmışdır:

Qu qıldı, dək dinlədi (sabahdanca öyləyə dəgincə) gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi (2,s.17). Buradakı *Qu qıldı, dək dinlədi* ifadəsinə dastanda *söz gəzdirdi, qapı pusdu* kimi açıqlama verilmişdir (2,s.17). *Dək* sözü hazırda *qapı* anlamında dilimizdə işlənir. *Qu* sözünün isə *səs, söz* anlamında *Qu desən qulaq tutular* ifadəsində yaşadığını görürük. *Qu* sözü Şumer dilində *səs, söz* anlamında işlənmişdir və *qulaq* sözü ondan yaranmışdır. Bundan başqa, *qu* sözü *su* anlamı bildirilmişdir. Bu söz həmin anlamda Məlikməmməd nağılında qalmışdır. Zümrüd quşu ət istəyəndə *qa,su* istəyəndə *qu* deyirdi.

Ba sözü qədim dildə *pay vermək, bağışlamaq, bağlamaq, barxana* anlamları bildirmişdir (11,s.60; 13,s.343). *Ba* sözünə Şumer dilində də eyni anlamlarda rast gəlinməsi bu fikri söyləməyə tam əsas verir:

Ba-batmaq feilinin köküdür: *ma-da-la-ba-su-a ba* (bərəylə (qayıqla) birgə barxana suda batmamalıdır);

Ba-bağışlamaq deməkdir: *d Nanna-ma-an-ba* (Tanrı Nannar (d Nanna) onu (an) mənə (ma) bağışladı (ba).

Ba-bağır, qaraciyər deməkdir. Türk dilində indi də qaraciyərə *bağır* deyilir.

Ba-pay anlamında işlənmişdir: *kar-kid-ba şe-ba i-ba tud-ba-ni in-na-ab-sum-mu* (bu əxlaqsız, pozğun qadının (kar-kid-ba) taxıl payını (şe-ba), yağ payını (i-ba), geyim payını (tud-ba) o verməlidir).

Tonyukuk abidəsində *ba* sözü bağlamaq və qatılmaq, iştirak etmək anlamlarında işlənmişdir (6,s.305).

Hazırda türk dilində bir şeyi ağzına kimi doldurmağa *siləbəsilə* deyilir. Qabın ağzına qoyulan parça da *silə* adlanır. Bu söz Şumer dilində

si-si şəklində işlənmişdir: *barağ-ga na-mu-un si-si-ig-de* (qoy o mənim zənbilimi taxilla siləbəsile doldursun).

Bayram Əhmədov yazır ki, Azərbaycan dilinin şivələrində samit-sait quruluşlu *cu, bə, li, ho, bö, ba, qo, so, sa, co, do* və s. kimi müstəqil mənalı sözlər var (3,s.21). Doğrudan da Azərbaycanın bəzi bölgələrində *bəs* əvəzinə *bə, sən* əvəzinə *sa* deyilir. *Ho* sözü isə hətta bir atalar sözündə yaşayır: *Ho-ho var, dağa qaldırar, ho-ho var, dağdan endirər. Holavar, hodaq və hodaqçı* sözləri *ho* kökündən yaranmışdır. Bunu sözlərin hecalara bölünməsi də təsdiqləyir: *ho-la-var; ho-daq; ho-daq-çı*. Deməli, qədim dildə samit-sait quruluşlu bir hecalı sözlər indikindən qat-qat çox olmuşdur.

Söz yaradıcılığının üçüncü mərhələsində sait-samit quruluşlu (01^{*}) bir hecadan və iki səsdən ibarət sözlərin əvvəlinə samitlərin qoşulması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Bu yolla dildə daha çox sözlər yaranmışdır, çünki sait-samit quruluşlu (01) bütün sözlərin əvvəlinə əksər samit səsləri artırmaq olur. Məsələn:

ağ=bağ, dağ, çağ, cağ, yağ, tağ, sağ, mağ, zağ, vağ, lağ,

ad=bad, dad, cad, yad

ol=bol, dol, yol, sol, kol, qol

al=bal, dal, lal, mal, yal, sal, zal, nal, qal, şal, fal, kal, val, çal, xal, hal

Bu yolla yaranmış sözlərin böyük əksəriyyəti hazırda dilimizdə işlənir. Bundan başqa, hazırda Azərbaycan dilinin Gəncə-Qazax şivələrində *hör, hörmək, hörgü, hörük* sözləri *h* səsi olmadan deyilir. Bu da onu göstərir ki, həmin sözlərin ilk hecası əvvəlcə *ör* şəklində olmuş, sonra əvvəlinə *h* samiti artırılmaqla *hörə* çevrilmişdir. Hazırda dilimizdə *vur, vurmaq, vuruşmaq* kimi işlənən sözlərə qədim yazılı qaynaqlarda *ur, urmaq, uruşmaq* şəkillərində rast gəlinir ki, bu da onların *ur* kökünə *v* samitinin sonradan artırıldığını göstərir. Üstəlik, bugünkü iki və daha çox hecalı sözlərin də çoxu qədim dildə bir hecalı olmuşdur. Buna M.Kaşğarının “Divan”ında və digər yazılı abidələrimizdə çox rast gəlinir. Məsələn, M.Kaşğari “Divan”da *kəsək* sözünü *kəs* (10,s.343), *qurşaq* sözünü *kur* (10,s.339), *yoxuş* sözünü *yok* (10,s.122) şəkillərində yazmışdır. “Dədə Qorqud”da *yedək* sözü *yed, diünən* sözü *dün* şəkillərində işlənmişdir. *Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər (yedəklədilər). Nağah qovma-qaçma olarsa birisini minəm, birisini yedəm* (2,s.52). Orxon-Yenisey abidələrində də *yedəkləmək* sözü *yet* kimi verilmişdir. Bundan başqa, Orxon-Yenisey abidələrində *pozuq* sözü *buz, yaxın* sözü *yak, yığıntı* sözü

* 0 sait, 1 samit səsləri göstərir.

yığ, günəş sözü gün, qoymaq sözü ko, qoyun sözü koy, tapınmaq sözü tap, doğulmaq sözü toğ (13,s.352,358,361,365,368,376,378), *yoxsul sözü yok, boran sözü bor, qırmaq sözü kır, pozmaq sözü boz* (6,s.327,307,313) şəkillərində yazılmışdır ki, bunlar bugünkü çoxhecalı sözlərin başlanğıcda bir hecalı olduğunu göstərir. *Soruş* sözü *sor*, *soruşmaq* sözü *sormaq*, *dünən* sözü *dün*, *günəş* sözü *gün* şəkillərində hazırda canlı danışıq dilində çox işlənir.

Söz yaradıcılığının dördüncü mərhələsində samit-sait quruluşlu (10) iki fonemli bir hecalı sözlərin sonuna samitlərin qoşulması, artırılması yolu ilə yeni sözlər alınır. Bu sözlər də samit-sait-samit quruluşlu olur (101). Məsələn:

Sa=sag̃, sal, sam, say, saz, san, saç, sat

Ba=bağ, bal, bay, baz, bax, bat, baş, bas, bad, bab, ban, bar

Bu sözlər eyni zamanda sait-samit quruluşlu (01) sözlərin əvvəlinə samit səslərin artırılması yolu ilə də yarana bilər. Ona görə də söz yaradıcılığının üçüncü və dördüncü mərhələləri ilk baxışda bir-birini təkrarlayır. Lakin onlar söz yaradıcılığının eyni yolu deyildir. Məsələn, *sağ* sözü *ağ* kökünün əvvəlinə *s* samiti və *sa* kökünün sonuna *ğ* samiti artırmaqla yarana bilər. Burada həmin sözün hansı yolla yarandığını müəyyənləşdirmək də çətinidir. Ancaq bir şey dəqiqdir ki, söz yaradıcılığında hər iki üsuldən istifadə edilmişdir.

Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, iki fonemli sözlərin əksəriyyəti üç fonemli sözlərin əvvəlindəki və ya sonundakı samit səsin düşməsi yolu ilə yaranmışdır. Məsələn, *saz* sözünün əvvəlindəki *s* samitinin düşməsi nəticəsində *az* sözü əmələ gəlmişdir. Doğrudur, dildə səsartımı kimi, səsdeşümü də var. Lakin söz yaradıcılığının başlanğıc mərhələlərində bu üsulla yeni sözlərin yaranması ağılabatan deyil. Əgər ilk sözlər tək sait səslərdən ibarət olmuşdursa, onda başlanğıcda yeni sözlər almaq üçün yalnız onların əvvəlinə və sonuna samit səslər artırılmışdır. Söz yaradıcılığının ilkin mərhələlərində səs düşümünün mövcudluğu sözlərin mürəkkəb quruluşdan sadə quruluşa doğru dəyişdiyini göstərir. Halbuki başlanğıcda belə olmamışdır. Səs düşümü hadisəsi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində olmuşdur və onun nə vaxt meydana çıxdığını müəyyənləşdirmək olar.

Göründüyü kimi, həm tək sait səslərin, həm də onlardan yaranmış iki fonemli, bir hecalı sözlərin əvvəlinə və sonuna samit səslərin artırılması yolu ilə külli miqdarda yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Dildə səs artımı samitlərlə məhdudlaşmamışdır. İki fonemli sözlərin əvvəlinə və sonuna sait səslərin artırılması yolu ilə də çoxlu yeni sözlər yarana bilərdi. Tutaq ki, sait-samit quruluşlu (01) iki fonemli sözlərin sonuna saitlər qoşulmuşdur:

an+a=ana; at+a=ata; ar+a=ara; ay+a=aya; ad+a=ada; uc+a=uca; ur+a=ura; ut+u=utu; al+a=ala; od+a=oda; ul+u=ulu. Lakin bu yolla söz yaradıcılığı heca qanununun tələblərinə uyğun gəlmir. Ona görə də bu yolla söz yaradıcılığı şübhə doğurur. Bu qəbildən olan sözlərin yaranmasının ikinci yolu da var. Bu da samit-sait quruluşlu (10) sözlərin əvvəlinə sait səslərin artırılmasıdır: *a+ya=aya; u+ru=uru; u+ca=uca.* Burada da hansı sözün hansı yolla yarandığını dəqiq müəyyənləşdirmək ilk baxışda xeyli çətinlik törədir. Lakin heca qanununu tətbiq etdikdə bu çətinlik aradan qalxır. Bu məqsədlə həmin sözləri və onlara sözdüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçilər qoşulmaqla yaranmış sözləri hecalara bölmək kifayətdir. Məsələn: *uca=u+ca; ura=u+ra.* Əgər söz hecalara bölünərkən əvvəldəki sait səs təklidə qalırsa, onda həmin sözlərin hansı tərkib hissələrindən ibarət olduğu aydın görünür. Bu çox vacibdir, çünki sözün tərkib hissələrinə düzgün bölünməsi onun kökünü tapmağı asanlaşdırır. Türk dilində söz önlükləri olmadığına görə, bütün hallarda birinci heca sözün köküdür. Məsələn, *ara* sözünü götürək. Ondan *aralı, araqçın, araba, aravuran, aralıq, aralamaq, aralanmış, arasında* və s. kimi yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Onların hamısı hecalara bölünərkən birinci *a* səsi təklidə müstəqil heca olur: *a-ra-lı, a-ra-qçın, a-ra-ba, a-ra-vu-ran, a-ra-lıq, a-ra-la-maq, a-ra-lan-mış.* Deməli, heca qanununun tətbiqi yolu ilə sözləri düzgün tərkib hissələrinə bölmək və bunun da əsasında onların necə yarandığını müəyyənləşdirmək olur. Burada səsartımı yoxdur. Əslində yuxarıdakı sözlərin əvvəlində gələn və təklidə heca əmələ gətirən *a* səsi iki fonemli sözün əvvəlinə artırılmış sait olmayıb, kök funksiyası daşımışdır. Samit-sait quruluşlu iki səslə morfemlər isə bu mərhələdə sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilərək tək saiddən ibarət söz köklərinə qoşulmuşdur. Bunun təsdiqi üçün *ta* hissəsinin altı cür yazılan şəkilçi olduğuna diqqət yetirmək kifayətdir:

ta-a+ta, bu+ta, or+ta, bal+ta;

tə-kə+tə, küf+tə, sif+tə, müf+tə, ö+tə, nöq+tə;

tı-al+tı, qar+tı, ba+tı, ça+tı, qa+tı, pa+rıl+tı, qı+zar+tı;

tı-pi+tı, i+tı, kə+rən+tı, ə+rin+tı, pin+tı;

tu-qu+tu, tu+tu, u+tu, lo+tu, gu+rul+tu, u+ğul+tu;

tü-ü+tü, kö+tü, ü+zün+tü, gö+rün+tü, çü+rün+tü, tüs+tü.

Şumer dilində də bu cür yaranmış sözlər yetərinə çoxdur. Məsələn, *u-ru, u-tu, a-ba, a-ma, İ-nan-na* və s. Bu sözlərin hamısının kökü birinci saiddir. *Ulu* sözünü götürək. *U* yuxarıda deyildiyi kimi, Şumer və türk dillərində *ağıllı, bacarıqlı, lu* isə *insan* anlamı bildirmişdir (14,s.227). Göründüyü kimi, Şumer və türk dillərində ilk sözlərin və səs

artımı yolu ilə yeni sözlərin yaranması arasında çox yaxın səsleşmələr, eyniliklər var. Deyilənlər əsasında Şumer və türk dillərində ilk sözlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1.Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək sait səslərdən ibarət olmuşdur.

2.Sait səslərin sonuna samitlər artırılmaqla yeni sözlər yaranmışdır (01).

3.Sait səslərin əvvəlinə samitlər artırılmaqla yeni sözlər yaranmışdır (10).

4.Alınmış sait-samit quruluşlu (01) iki fonemli sözlərin əvvəlinə samitlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlmişdir (101).

5.Alınmış samit-sait quruluşlu (10) iki səsdən ibarət sözlərin sonuna samitlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər yaranmışdır (101).

6.Alınmış samit-sait quruluşlu (10) iki səslə sözlərin tək sait səslərdən ibarət söz köklərinə qoşulması yolu ilə yeni sözlər yaranmışdır (010).

Beləliklə, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək sait səslərdən ibarət olmuş, onların hər biri sonradan semantik yuvaya çevrilmiş, söz yaradıcılığının ilk mərhələsində həmin saitlərə səsartımı yolu ilə yüzlərlə yeni sözlər yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Sadıq İ. Türk dilində heca qanunu/"Sivilizasiya" jurnalı. Bakı. 2016. № 1. səh. 27-33; "Kaspi" qəzeti. 27-29 fevral 2016. Səh.21.
2. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib edəni: Həmid Araslı). "Gənclik"! Bakı. 1978.
3. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonə-semantik söz yaradıcılığı. BDU nəşriyyatı. Bakı. 1994.
4. Этимологический словарь тюркских языков (составитель Э.В.Севортян), Москва, «Наука», 1974.
5. Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı, "Azərnəşr", Bakı, 2013.
6. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, "Maarif", Bakı, 1993.
7. Ergin M. Orhon abidələri, 7 baskı, İstanbul,1980.
8. Aslanov V. Daxili bərpə üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi// Azərbaycan filologiyası məsələləri. II kitab. "Elm". Bakı. 1984. S.38-44.
9. Древнетюркский словарь. Москва.1969.

10. Mahmud K. Divanü-luğat-it türk (tərcümə edəni: Ramiz Əsgər). IV cildə. I c. Bakı. 2006.
11. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhəcalılığa doğru inkişafı haqqında// Azərbaycan filologiyası məsələləri. II kitab. “Elm”. Bakı. 1984. S.59-66.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, Москва,1951.
13. Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, “Yazıçı”, Bakı, 1993.
14. Sadıq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008.

Ислам Садыг

Первичные слова и словообразование посредством прибавления звуков в шумерском и тюркском языках
Резюме

Первичные слова в шумерском и тюркском языках состояли из гласных звуков-*a, i, e, u*. Затем образовались новые слова путем присоединения к ним согласных звуков. В данной статье все эти вопросы подробно изучены.

Islam Sadig

Primary words and word-formation by adding the sounds in the Sumerian and Turkic languages
(Summary)

Primary words were consisted from the odd vowel sounds in the Sumerian and Turkic languages. Then new words are formed by adding consonant sounds. In the article these questions are studied in detail.